

# Türk Siyaseti'nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi

Serdar Gülener<sup>1</sup>

**Özet:** Bu çalışmanın amacı, Amerikalı sosyolog Edward Shils tarafından ortaya konmuş olan ve Şerif Mardin tarafından Türk siyaseti'ne uyarlanan merkez-çevre ikiliğini açıklamak ve bu ikiliği 27 Mayıs 1960 Darbesi'nde kullanmaktır. Öncelikli olarak Edward Shils'in merkez ve çevre kavramları ile ne anlatmak istediğine değinilmiş, daha sonra, bu kavramlar ile Türk siyaseti'ne tarihsel bir bakış açısı sunan Şerif Mardin'in merkez ve çevre kavramları anlatılmıştır. Son olarak ise 27 Mayıs 1960 Darbesi'ne giden süreç, darbe ve bu darbenin bir ürünü olan 1961 Anayasası merkez-çevre ikiliği açısından değerlendirilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Merkez-Çevre, Osmanlı Modernleşmesi, Tek Parti Dönemi, Çok Partili Hayat, 27 Mayıs 1960 Darbesi, 1961 Anayasası.

## Giriş

Günümüze kadar üzerinde sıkça durulan merkez ve çevre<sup>2</sup> kavramları Türk siyasetini açıklamada farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Yapılan bu çalışmaların çoğu sosyolojik bir analiz sunmaktan öte, daha çok popüler çalışmalar olmuştur. Ayrıca bu çalışmalar, merkez ve çevre yaklaşımını toplumsal yapıya ilk kez uyarlayan Edward Shils'in analizini ortaya koymaktan da uzak kalmışlardır.

Merkez ve çevre arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde simgesel düzeyde bazı ayrışmalar söz konusudur. Fakat bu ayrışmalar derin

---

<sup>1</sup> Araştırma Görevlisi, Sakarya Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

<sup>2</sup> Bu kavram, bazı yazarlar tarafından "kenar" şeklinde de kullanılmaktadır.

toplumsal problemlere yol açmamıştır. Bunun en önemli nedeni ise toplumsal yapının bütününde var olan güçlü oydaşmadır. Çünkü merkez ile çevre, merkezi değerler sistemi üzerinde hemfikirdir. Ancak bu durum, özellikle modernleşme çabalarının başladığı 18. yüzyıldan itibaren yara almaya başlamış ve zaman içinde sorunlar baş göstermiştir. Merkezi değerler sistemi tahribata uğramış ve bu durum merkezi kurumlar sistemi içinde de farklılaşmalara yol açmıştır.

Merkez ile çevre arasında başlayan ayrışma Cumhuriyet'in ilanının ardından daha da farklı bir görüntüye bürünmüştür. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte mevcut olan değerler sistemi yerine yeni bir merkezi değerler sistemi ikame edilmeye çalışılmış bunun sonucu olarak da bu değerler sistemini benimsemeyen toplum kesimleri, çevrenin unsurları halini almıştır.

1961 Anayasası'nın kurmuş olduğu anayasal düzen, merkez ve çevre açısından oldukça önemli bir aşamayı ifade eder. Her şeyden önce bu anayasa ile kurulan düzen, 1924 Anayasası'nın kurmuş olduğu düzenden oldukça farklıdır. Yeni anayasa ile birlikte birçok yeni düzenleme yapılmış, bunların önemli bir bölümü, o güne kadar Türk anayasal sisteminde yer almayan düzenlemeler olmuştur. Bunlar, merkez ve çevre ilişkilerinin geleceği açısından oldukça hayati rol oynamıştır.

### **Edward Shils: Merkez ve Çevre'nin Özellikleri<sup>3</sup>**

Merkez ve çevre kavramlarını toplum analizinde ilk kez kullanan Edward Shils, her toplumun merkezî bir alana sahip olduğunu ifade etmekle birlikte, bu alanın belirli bir kutsiyete sahip olduğunu belirtir. Merkezî alan, herkesi etkileyebilecek ölçüde sahip olduğu gücü, varlık sebebi olan değerler ve inançlar dünyasından almaktadır. Dolayısıyla bu merkez, aynı zamanda toplumu yöneten semboller, değerler ve inançların da merkezini teşkil etmektedir (Shils, 2002: 86).

Shils'in "merkez"i, aynı zamanda bir eylem alanını ifade eder. Bu eylem alanı kişiler, roller ve statü sistemi, akrabalık sistemi, siyasî teşkilat gibi çeşitli kurumların faaliyetlerinden oluşan bir alandır. Yani değerlerin, inançların ve rollerin cisimleştiği sahadır (Shils, 2002: 87). Bu kurumların en

---

<sup>3</sup> İngilizce metin için bkz. (Shils, 1975: 3-16).

temel özellikleri; kamusal bir otoriteyi, bir araya gelmiş çalışanları, kişisel ilişkileri, anlaşmaları, çıkar ortaklıkları anlayışını, sembolik değerleri ve aynı toprak parçası üzerinde olmak hasebiyle birbirlerine kurumsal olarak bağlı olmalarıdır.

Toplumun “merkez”i açısından değerler sistemi ile kurumlar sistemi bir bütünlük göstermektedir. Fakat bu bütünlüğün olması, o toplumun üyelerinin tamamının o merkezi değerleri benimsemeleri anlamına gelmemektedir (Shils, 2002: 87). Buna rağmen merkezi değerler sisteminin içerdiği değerler, kültüre ait özel örnekler içermesi ve bu alanın, toplumun yöneticileri tarafından sahiplenilmesi nedeniyle belirli bir “kutsiyete” sahiptir. Bu kutsiyet, merkezin gerek değerler düzeyinde gerekse kurumlar düzeyinde sahip olduğu otoritenin kaynağını oluşturur ve bu otoriteden doğan bir takdir edilme arzusu uyandırır (Shils, 2002: 88).

Shils’e göre (2002: 91), merkezi değer sisteminin en büyük taşıyıcısı “devlet”tir. Devlet, sahip olduğu otoriteyi yayma eğilimi içindedir. Böylece merkezin değerleri, toplumun diğer kesimlerine, devlet tarafından, merkezin seçkinleri aracılığıyla yayılmaya çalışılmaktadır. Bu seçkinler, kendilerine itaat edenleri ödüllendirme, karşı gelenleri ise cezalandırma eğilimindedirler. Merkezi kurumlar sisteminin seçkinleri güçlüdür, çünkü toplumda anahtar bazı pozisyonlara sahiptirler. Anahtar pozisyonların çok önemli olması, atamanın merkezden kontrolü, kişisel bağlar veya aralarında ortak özellikler olan memurlar dolayısıyla, seçkinler arasında bir uzlaşma söz konusudur (Shils, 2002: 92).

Merkez ve çevre kavramlarını modernleşen toplumlar ile ilişkili olarak ele alan Shils’e göre, bütünleşmiş bir ekonomik sistemin varlığı, kentleşmenin ve eğitim imkânlarının toplumun geniş kesimlerine yayılması, toplumun farklı kesimlerinin birbirleriyle daha fazla temasa geçmesi, merkezin değer sisteminin çevre tarafından daha fazla benimsenmesini sağlayacaktır. Bu toplumlarda merkezi değer sistemi çevre tarafından daha kolay kabul görmüş, böylece toplumsal karşı karşıya gelmeler, toplumsal ilerlemenin dinamik unsuru olabilmıştır.

Shils’e göre (2002: 93), “Batı’nın modern toplumlarında, merkezi değer sistemi, üyelerinin kalplerine, daha önceki herhangi bir toplumda şimdiye kadar başarmış olduğundan çok daha derin biçimde işlemiş”, böylece Batı

toplumlarında merkez ve çevre diğer toplumlara göre daha bütünleşik bir hâl göstermiştir. Bu durum Batılı insanın “vatandaş” halini almasını kolaylaştıran temel etkenlerden birisi olmuştur.

Shils'in ortaya koymuş olduğu merkez ve çevre kavramlarının Türk toplumuna uyarlanması, genel olarak toplumsal, özelde ise siyasal gelişmelerin açıklanması bakımından bize oldukça önemli ipuçları vermektedir.

### **Türk Toplumunda Merkez-Çevre İlişkileri**

Şerif Mardin'in “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri” (2003a: 37–77) adlı makalesi, Shils tarafından ifade edilen merkez-çevre kavramları ile Türk toplumunun değerlendirilmesini sağlamıştır. Mardin, Shils'in bu kavramsallaştırmasını çıkış noktası kabul ederek bu uyarlamayı gerçekleştirmektedir. Mardin, makalesinde merkez ve çevre ilişkilerini Osmanlı'nın kuruluşundan Cumhuriyet Türkiye'si'ne getirirken yöneten-yönetilen ilişkilerini temel almaktadır.

Mardin'e göre (2004c: 275) merkez, Osmanlı Devleti'nin bir arada tutmayı başardığı merkezi bürokrasi olduğu kadar, devletin işlemlerini mümkün kılan özü de ifade eder. Çevre ise, merkezin dışında kalan toplumsal alanı, kurumları ve coğrafi alanı temsil etmektedir.

Mardin, Türkiye'deki merkez-çevre ilişkilerini Batı toplumları ile karşılaştırmalı olarak ele almakta, özellikle din-siyaset ilişkileri ve toplumsal sınıflar bağlamında bazı genellemelere gitmektedir (2003a: 37). Bu bağlamda ele aldığı ilk konu, Batı toplumlarında var olmuş olan devlet-kilise arasındaki çekişme ve gerilimdir. Farklı zamanlarda değişik şekiller alan bu gerilim nihayetinde uzlaşma ile sonuçlanmıştır (Mardin, 2003a: 37). Benzer bir gerilimin toplumsal sınıflar arasında da var olduğunu belirten Mardin, bu çatışmanın da zamanla belirli bir uzlaşmayla sona erdiğini ifade etmektedir. İşte bu karşı karşıya gelişler Batı'nın ilerleyişindeki temel dinamikleri oluşturmuştur. Oysaki Türk toplumunda ne devlet ile din kurumu arasında ne de toplumsal sınıflar arasında bir çatışma ortaya çıkmamıştır. O halde Türk toplumundaki gelişmelerin başat tetikleyicisi ne olmuştur? İşte bu noktada Mardin, sürekli olarak bir gerilime sahne olan merkez-çevre ilişkilerini ortaya koyarak açıklama yoluna gitmektedir.

## Osmanlı Klasik Dönemi'nde Merkez-Çevre İlişkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemi içinde, İmparatorluğun modern dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti pratiklerinin aksine, daha tutarlı ve uzlaşmacı bir yapı sergilenmektedir. Bu uzlaşmacı yapıya rağmen bazı simgesel çatışma alanları merkez ile çevre arasındaki sınırı belirlemede kullanılabilir: “Göçebelik” ve “yerleşiklik” ikilemi merkez ile çevre arasındaki çatışmayı doğuran ilk alandır. Bu ikilik imparatorluğun ilk zamanlarından beri var olan bir gerilimdir.

İmparatorluk kurulurken, toprakları genişletmekle görevli “gazi savaşçılar” ile onların altında yağmadan ele geçen ganimetler ve toprak dağıtımını gerçekleştiren göçebe Türkmen toplulukları vardı (Mardin, 2004c: 155). Gazi savaşçılar yeni kurulmakta olan devletin merkezileştirilmesi için bu göçebe toplulukları böldüler (Mardin, 2003c: 127). Göçebe topluluklar ise İslamiyet'i kabul etmekle birlikte onu Şamanist bazı unsurlarla yorumlamaktan yanaydılar. Bunların merkezi iktidar kurumlarını ve iktidarın varlığını tehlikeye düşüreceklerinden endişe edilmekteydi (Mardin 2003c: 86).

Merkez ile çevre arasındaki ikinci bir çatışma alanı ise çevre ile cemaat dışılığın özdeşleştirilmesidir. Başka bir ifade ile çevrenin heterodoks birtakım akımlarla beraber anılmasıdır. Özellikle bu durum merkez tarafından uygulanan din politikasının belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda çevrede var olan isyancı birtakım unsurları bertaraf edecek bir din anlayışının uygulanması gerekmektedir. Bu çerçevede ilk olarak İslam'ın Sünni yorumunu yaymak amacıyla Şia'nın İmparatorluk üzerindeki yıkıcı etkileri ortadan kaldırılmaya çalışıldı (Çaylak, 1998: 105). Çünkü Şiilik, İslam cemaatleri içinde yaptığı muhalefetin derecesi nedeniyle yıkıcı bir etkiye sahipti (Mardin, 2003c: 87). Bu yıkıcı etkinin önüne geçilmek amacıyla eğitim sistemini kontrolü altında bulunduran dini bir seçkinler topluluğu oluşturuldu (Çaylak, 1998: 105), bunun dışında, kontrol altına alınamayan din odaklarının kovuşturulması, devletin erişebileceği noktalara sürülmesi ya da idam edilebilmeleri sağlanmıştır (Mardin, 203b: 209).

Üçüncü bir çatışma alanı ise seçkin resmi görevliler ile çevre arasındaki sembolik birtakım farklılıklardır. Bu farklılıkların çeşitli yönleri söz konusudur. Seçkin resmi görevlilerin gayrimüslimlerden seçilmesi farklılaşma-

nın (karşıtlığın) siyasi boyutunu temsil etmektedir. Resmi görevlilerden vergi alınmaması, resmi görevlilerin tüccarlardan daha zengin olabilmeleri, besin ticaretini kontrolleri altında tutmaları, toprak mülkiyetine koyulan sınırlamalar ve savurganlığı azaltmaya dönük yasalar aracılığıyla toplumsal katmanları pekiştirmeye çalışmada gösterilen titizlik (Mardin, 2003a: 43) ise bu farklılaşmanın ekonomik boyutunu oluşturmaktadır.

Dördüncü bir unsur, merkezin sahip olduğu kültürü çevreye karşı bir üstünlük aracı olarak kullanmasıdır. Çevre, merkezin kültür (resmi kültür) simgelerine kolayca ulaşamamaktaydı (Mardin, 2003a: 44). Mardin (2003c: 126), bu iki kültür arasındaki farkı şöyle ifade etmektedir:

“Osmanlı Devleti, toplumsal yapısı içinde iki kültür barındırıyordu. Yüksek kültürle ilişki ömür boyu meşguliyetler halinde savaş ve yönetimi, vergiden muafiyeti, Farsça ve Arapça kelimelerle adam akıllı yüklü bir dili ve Ortodoks İslamı görüyoruz. Öte yandan, köylü yığınları ve özellikle Türkmen aşiretlerine bağlı olanlar, halk Türkçesi konuşur, alışveriş ve tarım yapar, gırtlığına kadar vergilendirilir, yalnız ilkel teknolojidен yararlanırlardı ve heterodoks (cemaatdışı) akımlarla doluydular.”

Nitekim bu iki kültür arasında daha belirgin farklar da bulunmaktaydı. Örneğin çevre, sözlü olarak aktarılmış edebi geleneklerin, folk kültürün, hikâyelerin, epiklerin sıkça okunan şiirin dünyasında yaşarken, merkezin temsil ettiği kültür, divan edebiyatının etkisinde (Mardin, 2004a: 146–147) seçkin bir kültürdü.

Buraya kadar aktarılan klasik dönem Osmanlı toplumundaki merkez-çevre ilişkilerinin değerlendirilmesi gereken en belirgin özelliği, merkez ile çevrenin klasik dönem içinde birbirinden bazı simgesel bağlar ile ayrılması olmalıdır. Modernleşmenin imparatorluğa girmesi ile birlikte bu simgesel bağlar, yerini toplumun temel değerlerindeki bazı ayrışmalara bırakacaktır.

### **Modern Dönem Osmanlı Toplumunda Merkez-Çevre İlişkileri**

18. yüzyıl tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti açısından önemli bir dönemeci ifade ederken, bu dönemecin de en temel dinamiğini hiç kuşkusuz Fransız İhtilali oluşturmuştur. O döneme kadar bilinmeyen “ulus” ve “ulusçuluk” gibi kavramlar bu ihtilal ile birlikte gün yüzüne çıkmış ve özel-

likle çok parçalı imparatorlukları derinden sarsmıştır. Hiç kuşkusuz bu imparatorlukların başında Osmanlı Devleti gelmektedir. Bu dönemle birlikte Osmanlı Devleti klasik dönemdeki yayılma politikasını terk etmiş, savunma politikası uygulamaya başlamıştır. Aslında bu durum klasik sistemin meşruiyet kaybı ile yakından ilgili bir konudur. Osmanlı modernleşmesinin temel tetikleyicisi bu meşruiyet kaybına bağlı “kriz” olmuştur.

Klasik sistemde beliren meşruiyet kaybına bağlı olarak İmparatorluğu, içinde bulunduğu bunalımdan çıkartmaya dönük çalışmalar hızlanmıştır. Bu bağlamda Batı toplumlarında başarılı olan sistemin İmparatorluğa sokulması çabaları hız kazanmıştır. Mardin bu çabaların en önemlisinin Batı’da fizyokratlar olarak tanınan kamu yönetimi reformcularının bir uzantısı olarak kabul edilen “kameralizm” olduğunu belirtir (Mardin, 2004b: 83). Kameralistler, güçlü bir devletin güçlü ve sorunsuz bir orta sınıfa dayandığını belirtirken, böyle bir devletin temel görevlerinin tebaa’sına eğitim ve ticareti kolayca yaptırmak, onları koruyarak birer üretici haline getirmek olduğunu savunurlar. Bunu sağlayabilmenin yolunun ise toplanan vergilerle yeni tarzda bir ordu oluşturmaktan ve başta bürokrasi olmak üzere devlet kurumlarını yenilemekten geçtiğini belirtirler (Mardin, 2004b: 83). Kameralizm, 18. yüzyılda Avrupa’ya giden birçok bürokrati etkilemişti. Bu kişilere göre, İmparatorluğun gerilemesinin ardında yatan temel problem, vergi kaynaklarının kontrolden çıkmış olmasıydı. Dolayısıyla Kameralizm bu kaynakların tekrar kontrol altına alınması için önemli fırsatlar vermekteydi (Mardin, 2004b: 83–84).

Modernleşme düşüncesinin İmparatorluğa girişi, merkez-çevre ilişkileri açısından oldukça önemli değişikliklerin ortaya çıkmasına neden oldu. Klasik dönemdeki simgesel düzeydeki çatışma, yerini artık merkezi değerler sistemi düzeyindeki bir çatışmaya bıraktı. Merkezi değerler sistemine klasik dönemde hâkim olan temel unsur olan “İslamiyet”, modern dönemle birlikte yerini pozitivizmin beslediği “bürokratik zihniyete” bıraktı.<sup>4</sup> Merkez ve çevreyi derinden etkileyen bu değişimin birinci aşamasında *bürokrasinin zihniyetinde meydana gelen değişim* yatmaktaydı. Aslında bürokratik zihniyet Osmanlı

<sup>4</sup> “Bu zihniyet; sürekli düzenlemeye dönük olarak hareket eden, bu nedenle düzenlemenin karşısında yer alan her şeyi kendisine zıt, kuraldışı gören, bürokratin bilişsel dünyasında geliştiği halde bürokratin bunun farkında olmadığı “bürokratik davranış”ı doğurur (Mardin, 2003b: 204–205).

İmparatorluğu'na çok yabancı bir kavram değildi. Özellikle III. Murad (1575–1595) döneminden itibaren başta sadrazam olmak üzere, Reis'ül Küt-tab, Kâhya Bey, Tezkereci, Mektubçu, Kâhya Kâtibi, Beylikçi gibi kalemler önemli bazı devlet işlerini yerine getiren bürokratik bir yapılanma olmaya başlamıştı (Mardin, 2002: 158). Fakat bu yapılanmanın devlet yönetiminde kesin olarak söz sahibi olması 18. yüzyılda gerçekleşmiştir. “Dilde meydana gelen sadeleştirme çabaları”, “gazetelerin giderek yaygınlaşması”, “Batılı anlamda bir okul sisteminin yerleşmesi” söz konusu zihniyetin bu yüzyıl içinde tetiklenmesini sağlayan temel etkenlerdi (Çaylak, 1998: 205–206).

Değişimin ikinci aşamasını *bürokrasinin güçlenmesi* oluşturmaktaydı. Bu gücün artışı sağlayan en temel etken fermanların sayısındaki artış, anayasa hukukunun karmaşık hale gelmesi gibi bürokrasi içinde uzmanlaşmış kimse-lerin ön plana çıkmalarını kolaylaştıran gelişmelerin yaşanmasıydı (Mardin, 2002: 159). Bürokrasinin güçlenmesini sağlayan diğer bir faktör de “ulemanın kendi içindeki zıtlaşma” olmuştur. Özellikle imam ve vaiz gibi halka yakın olan ve “aşığı ulema” olarak adlandırılan ulema ile kadılık gibi üst düzey görevlere sahip olan “üst ulema” arasında önemli bir zıtlaşma söz konusuydu (Mardin, 2002: 160). Bürokrasinin etki alanını arttıran üçüncü önemli gelişme de 1839 Tanzimat Fermanı olmuştur. Bu ferman her ne kadar tebaa'nın haklarını arttırmaya dönük bir girişimi ifade etse de, burada esas kârlı çıkan kesim bürokratlar olmuşlardır. Bu ferman ile birlikte Bab-ı Ali'nin yani bürokrasinin hareket alanı genişlemiştir (Mardin, 2002: 183).

Modernleşmenin Osmanlı toplum yapısında merkez-çevre ilişkileri bakımından ortaya çıkardığı başka bir farklılaşma ise merkez ile çevre arasındaki *kültürel kopukluğun artması* olmuştur. Klasik dönemde var olan farklılaşma modernleşme ile beraber derinleşmiştir. Bu iki kültür arasındaki ayrım radikal bir görüntüye kavuşmuştur (Mardin, 2003c: 132). Bir yanda cilâlı, Paris yönelimli devlet adamları, öte yanda kaba taşralılar vardı. Aradaki ayrılık Fransız kültürü ile İslâm kültürü arasındaki ayrılığı (Mardin, 2003c: 132).

Merkez-çevre ilişkileri bakımından modernleşmeyle birlikte meydana gelen önemli bir değişim de *ulema sınıfının zayıflaması* olmuştur. Bürokrasi güç kazanırken, klasik dönemde merkezin önemli bir gücü olan ulema güç kaybetmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen bu değişim ve farklılaşma, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna uzanan süreçte temel



belirleyici olarak karşımıza çıkmaktadır. Bürokratik zihniyet ve davranış örüntülerinin ortaya çıkardığı “okullu-bürokrat aydın” tipi, klasik dönemden farklı olarak padişahın merkezdeki gücünü kırarak, merkezi ele geçirmiştir. Böylece, o döneme kadar merkezin içinde yer alan ancak etkinliği kısıtlı olan bürokratlar, artık sahip oldukları zihniyet ile yeni bir merkezi değerler sistemi oluşturmuşlardır.

Bilindiği üzere her toplumsal kurumun sahip olduğu belirli bir değerler sistemi vardır. Bu değerler sistemi, toplumun değerler sistemi ile örtüşüyor olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında siyaset kurumuna ait olan değerler (örneğin siyasal değerler, siyasal yapı, siyasal roller ve ilişkiler) de toplumun değerler sistemi ile uyum içinde olmalıdır. Toplumsal sistemin alt bir sistemi olan siyasal değerler için bu durum elzemdir. Aksi bir durumda toplumsal değerler ile siyasal değerler arasında bir meşruiyet problemi doğacaktır. Bu da sistemin bozulup, dağılmasına yol açacaktır.

Bu çerçevede klasik dönem Osmanlı toplum yapısını incelediğimizde, sosyo-kültürel açıdan siyaset kurumu ile toplumun değerler sistemi arasında, bölünmelere yol açabilecek bir sorunun olmadığını görürüz. Merkezi değerler sisteminin temel unsuru olan “din”, merkezi değerler sisteminin temsilcileri olan “saray” ve “ulema” arasındaki uyum, toplumsal sistem içindeki bütünlüğün en önemli nedenleriydi. Böylece merkez ile çevre arasında simgesel farklılıkların dışında önemli bir ayrışma yoktu. Oysaki bahsettiğimiz bu durum, modern dönemde toplumsal sistem ile siyaset kurumu arasında baş gösteren uyumsuzluk nedeniyle, özellikle eğitim alanında başlayan yenilik hareketleri ile sorun teşkil etmeye başlamıştır. Eğitim, siyaset kurumunun meşrulaştırılmaya çalışılmasında araç olarak kullanılmaya başlanmış, eğitim kurumu ile toplumun değerleri arasında bir uyumsuzluk baş göstermiştir.

Bu durumun ana dinamiğini merkezdeki güç dağılımı oluşturmuştur. Modern dönemle birlikte merkezdeki aktörler değişmiştir; fakat burada sorun bu aktör değişiminden ziyade, merkeze egemen olmaya başlayan bürokrasinin, zihniyet dönüşümünden kaynaklanmıştır. Yukarıda da değindiğimiz gibi Osmanlı toplum yapısı (reaya) ile siyaset arasındaki ilişki kurumsal bir ilişki olmaktan öte ideolojik bir ilişkidir. Klasik dönemde bu ideolojik ilişki tutarlı bir birliktelik sağlamıştır. Modern dönemle birlikte “din” kurumu destekli bu ilişki, özellikle bürokratik zihniyetin pozitivist bir dünya görüşüyle hareket

ederek, merkezi ele geçirmesiyle bozulmuştur. Böylece merkez-çevre arasındaki kopukluk değerler düzeyinde baş göstermiştir.

### **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Merkez-Çevre İlişkileri**

Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan süreç içinde merkez-çevre ilişkileri, iki ana siyasi eksen üzerinde hareket etmiştir. Bu iki çizginin ortaya çıkışındaki dönüm noktası 1902 tarihli *İlk Osmanlı Liberalleri Kongresi* olmuştur (Zürcher, 1998: 133). Bu kongre, Türkiye Cumhuriyeti'ni kucakacak olan kadroların ortaya çıkışlarını sağlaması açısından önemlidir.

1902 tarihinde gerçekleşen bu kongrede Jöntürkler arasındaki fikir ayrılıkları iyice su yüzüne çıkmıştır. İmparatorluğun nasıl kurtarılacağı sorusu etrafında şekillenen bu farklılaşmada taraflardan bir tanesini merkezîyetçi, devletçi, otoriter politikaları savunan Ahmet Rıza grubu oluştururken, diğer tarafı daha âdem-i merkezîyetçi ve liberal fikirleri savunan Prens Sabahattin grubu oluşturmuştur. Bu iki grup arasındaki çekişmenin galibi Ahmet Rıza ve grubu olmuştur. Ahmet Rıza'nın temsil ettiği zihniyet, daha sonra İttihat ve Terakki'ye hâkim unsur olarak karşımıza çıkacaktır. Ahmet Rıza'nın İttihat ve Terakki'ye egemen kıldığı anlayış, siyaset ile toplum arasındaki kopukluğu artırıcı etkide bulunmuştur. Devletçi-seçkin olarak adlandırılabilir olan Ahmet Rıza çizgisinin en temel özelliği merkezîyetçi bir anlayışı benimsemiş olmasıydı. Bunun yanında Türkçülük ve otoriterlik, bu çizginin ayırt edici diğer özellikleriydi. Liberal-gelenekçi çizginin temsilcisi olan Prens Sabahattin ise, Ahmet Rıza'nın aksine daha liberal, âdem-i merkezîyetçi ve özel teşebbüs yanlısı bir anlayışa sahipti (Kongar, 2003: 131).

1908 yılında, Ahmet Rıza çizgisi, iskeletini sivil-asker seçkinlerin oluşturduğu ve Türkçülük ideolojisi etrafında örgütlenmiş olan (Sarıbay, 2001: 38) İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne tamamıyla egemen olurken, Cumhuriyet'in ilanının ardından merkez ile çevre arasında ortaya çıkan radikal farklılaşmanın temelleri böylece atılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti, İmparatorluk kültürünün birçok unsurunu olduğu gibi siyasal kültürünü de üstlenmiştir. Dolayısıyla siyaset yapma anlayışı da aktarılan bu siyasal kültürün önemli bir unsurunu oluşturmuştur. Nitekim Cumhuriyet kadrolarının önemli bir bölümü bu siyaset yapma anlayışından önemli derecede etkilenmiştir.

## Birinci Meclis'te Merkez-Çevre İlişkileri

Birinci Meclis, 1920–1923 arasındaki Türk Kurtuluş Hareketi'ni de kapsayan olağanüstü dönemde görev yapan meclistir.

1919 yılında oluşturulan Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı İstanbul'un işgali üzerine çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştır. Meclis-i Mebusan'ın toplanamaması üzerine Mustafa Kemal'in çağrısıyla Ankara'da toplanan Birinci Meclis ilk bakışta dönemin şartları gereği hizipçilikten ve fırkacılıktan uzaktı. Fakat üyelerinin birçoğu İkinci Meşrutiyet ortamında yetişmiş kimselerden oluşan (Şaylan, 1983: 2663) bu mecliste, her görüşten vekili bulmak mümkündü. Nitekim bu durum meclis içindeki gruplaşmalara da yansımıştı. Bunlar, Tesanüd Grubu, İstiklal Grubu, Islahat Grubu, Halk Zümresi, Müdafaa-i Hukuk Grubu şeklinde sayılabilir (Ateş, 1994: 39).

Birinci Meclis'te hâkim olan grup Birinci Gruptu. Bu grubun büyük kısmı eski İttihat ve Terakki yandaşlarıydı ve Mustafa Kemal'in güvendiği kimselerdi. Ancak zaman içinde bazıları bu grubun dışında kaldılar ve önderliğini görevinden alınmış memur sınıfı üyelerinin yaptığı ve genellikle eşrafın partisi bir başka grubu oluşturmaya başladılar (Mardin, 2003a: 59). Daha sonra bu grup İkinci Grup adını alacaktır. Böylece Birinci Meclis içinde de merkez-çevre farklılaşmasının çeşitli örnekleri görülmeye başlanmıştır. Birinci Grup, tarihsel kökleri itibarıyla merkezin temsilciğine soyunurken, İkinci Grup, çevrenin temsilciğini üstlenmekteydi. Bu grubun ana hedeflerini şöyle sıralamak mümkündür (Demirel, 1994: 409): (a) Genel hukuka ve milletin egemenliğine aykırı olan birçok düzenlemenin ve örgütlenmenin ortadan kaldırılması, (b) Bakanlar kurulu ile meclis başkanının birbirinden ayrı olarak ve meclis üyeleri içinden seçilmesi, (c) Bakanlar kurulu üyelerinin seçilme usulleri ile görev ve yetkilerinin sınırlarının belirlenmesi, (d) Başkomutanlık kanununda gerektiğinde düzenlemeye gidilebilmesi veya bu kanunun kaldırılabilmesi. Bu sayılanların dışında, siyasi suçlardan idamın kaldırılması, müsadere, angarya, işkence ve eziyetin yasaklanması, kimsenin hür teşebbüsüne dokunulmaması, hükümetlerin milletin iradesini yansıtması İkinci Grubun amaçlarındandı (Çavdar, 2004a: 247). İkinci Grup bu hedeflerinin yanı sıra, seçimlerde aday olacak kimselerin o bölgede 5 yıl oturması gerektiği, askerlerin denetim altına alınması, jandarmaların halka karşı olan davranışlarını

düzeltilmesi, din eğitiminin okullarda yapılması ve içki satışının yasaklanması gibi görüşleri de savunmaktaydı (Mardin, 2003a: 60). Ayrıca, merkezizetçilikten kurtulmak, halifeye ve saltanata olan bağlılıkları ve ekonomik liberalizmi savunmaları, bu grubun temel özellikleriydi (Ateş, 1994: 43).

Birinci Meclis'te merkez ile çevre arasındaki bu ayrışma, özellikle dönemin şartları gereği çok büyük sorunlara yol açmamıştı. Ancak gelecekte, merkez ile çevre arasındaki farklılaşmada belirleyici olacak kararlarda Birinci Meclis'in katkısı göz ardı edilemez. Bunlardan ilki 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması olmuştur. Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet ile birlikte kurulması planlanan yeni "merkezi değerler sistemi"nin ilk adımlarından birisi olmuştur. O döneme kadar merkezi değerler sisteminin en önemli aktörü sultan iken, artık yeni merkezde sultan yer almayacaktır. Birinci Meclis'in uğraştığı önemli konulardan bir diğeri ise, Lozan Antlaşması'nın onaylanması olmuştur. Yeni kurulan devletin temeli üzerinde oldukça etkili olan bu antlaşmaya ilişkin olarak Birinci Grup üyeleri ile İkinci Grup üyeleri arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. Birinci Meclis'in gelecek döneme ilişkin olarak aldığı son bir karar da seçim kanunda bazı değişikliklerin yapılması olmuştur. Çünkü bu kanuna dayanılarak yapılan seçimler, Kurtuluş'tan sonra yaşanacak olan yeniden kuruluşu gerçekleştiren İkinci Meclis'in yapısını belirlemiş, bu da merkez ile çevre arasındaki ilişkilerde yeni bir süreci başlatmıştır. Yapılan değişikliklerle, yeni oluşacak olan mecliste, siyasal yapının inşa etmeye çalıştığı yeni değerler sistemi yerine toplumsal merkezi değerler sistemini savunan İkinci Grup'tan herhangi bir üye yer almamıştır. Yeni oluşan meclis, tamamıyla Birinci Grup üyelerinden meydana gelmiştir.

## **Merkezi Değerler Sistemi ve**

## **Merkezi Kurumlar Sisteminin Dönüştürülmesi**

Merkez-çevre farklılığından bu dönemden sonra sürekli olarak etkin bir rol oynayacak olan Halk Fırkası'nın kuruluşu İkinci Meclis döneminde gerçekleşmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi<sup>5</sup> İkinci Meclis ile başlayan süreçte, merkez-çevre farklılaşması içinde merkezin önemli aktörlerinden biri olmuştur.

---

<sup>5</sup> Halk Fırkası, 10 Kasım 1923 Cumhuriyet Halk Fırkası, 1935 yılında ise Cumhuriyet Halk Partisi adını almıştır.

İkinci Meclis döneminde yapılan bazı reformlar, merkez ile çevrenin ilişkilerinde radikal değişikliklere sebep olmuştur. Bu reformlardan ilki, “Şerîye ve Evkaf ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin ilgasına dair Kanun” un çıkartılması olmuştur. Bu kanun ile beraber, laikleşme konusunda önemli bir adım atılmakla birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığı da kurulmaktaydı. Reformlardan ikincisi, Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun çıkartılması olmuştur. Eğitimde “teklik” ilkesini gerçekleştirmeyi hedefleyen bu kanun ile birlikte medreselerin Milli Eğitim Bakanlığı’na devredilerek, din eğitiminin açılacak olan yeni kurumlar vasıtasıyla görülmesi öngörülmüştür. Bu durum yeni kurulmakta olan siyasi merkezin değerler sisteminin inşası için oldukça önemli bir adım olmuştur. Üçüncü reform, “Hilafet’in İlgası ve Hanedan-ı Osmanî’nin Türkiye Memalîği Dışına Çıkarılmasına Dair Kanun” un kabul edilmesidir. Yine hilafet, yeni oluşturulması amaçlanan merkezi değerler sistemi için önemli bir engeldi. Bunun yanında saltanat makamı da merkezi değerler sistemi için oldukça önemliydi. Ancak Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte her iki kuruma da ihtiyaç kalmamıştır. Dolayısıyla bu kanun bu iki kurumun ortadan kalkması için oldukça önemlidir.

Özetle, Cumhuriyet reformlarının ardından toplumsal bütünleşmeden uzak, dolayısıyla topluma ait olmayan bir merkez görüntüsü ortaya çıktı (Çınar, 2006: 157). Gelecek yıllarda ortaya çıkan bazı uygulamalar bu merkezin gücünü arttırıcı etkide bulundu.

İkinci Meclis döneminde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF), merkez-çevre arasındaki ilişkilerin seyrinde önemli bir aşamayı ifade etmektedir. Bu parti, Prens Sabahattin çizgisinin bir devamıdır. Kısa süreli de olsa, merkezin egemenliğinin oldukça güçlü olduğu bir dönemde çevrenin muhalefetini temsil etmiştir. Bu muhalefet hareketinin başarılı olması, iktidarın ülkenin içinde bulunduğu kötü malî durum ve reformların başarıya ulaşmamış olduğu yönündeki endişelerini haklı çıkartmıştı. Merkez için önemli bir tehdit unsuru olan bu hareket, Şeyh Sait İsyanı ile bastırıldı ve Atatürk’e tertiplenen “İzmir Suikastı” ile ise geriye kalan unsurları tamamıyla ortadan kaldırıldı. Partinin önde gelenleri, bu suikast ile ilişkilendirilerek tutuklandı ve İstiklâl mahkemeleri’nde yargılandılar. Bu kişiler arasında Kazım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele) ve Cafer Tayyar (Eğilmez) gibi Kurtuluş Savaşı’nın önemli isimleri de yer almak-

taydı. Dolayısıyla gerek kamuoyundan gerekse ordudan gelen tepkilerin de etkisiyle bu kişiler serbest bırakıldılar (Zürcher, 1998: 254). Bu olayın ardından merkezin en güçlü aktörlerinden birisi olarak Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) tek parti iktidarını kurmasının önünde hiçbir engel kalmıyordu. Kendisine rakip olarak ortaya çıkan bir güç tasfiye ediliyor ve tek parti yönetiminin kurulmasının zemini oluşturulmuş oluyordu.

1927 yılında İkinci Meclis çalışmalarını tamamladı ve CHF'nin nizamnamesinde değişiklik yapıldı. Artık milletvekili adayları parti divanı ve yönetim kurulunda görüşülerek değil, parti genel başkanı tarafından doğrudan belirlenebilecekti. Nizamnamede yapılan değişikliklerin ardından partinin genel başkanı merkezin en güçlü aktörü oldu. Ayrıca bu kongrede alınan kararlar, cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık ve laiklik ilkeleri parti ideolojisinin temelleri oldu. Bu gelişmelerin doğal sonucu, merkezin giderek otoriter bir hâl almasıdır.

Tek parti rejimini, siyasal merkezin ya tek partiyi ya da tek partiyi de içine alan, onu alt bir kuruluşu olarak kullanan devlet biçiminde tanımlamak mümkündür (İnsel, 1998: 36). Ancak bu tür bir yönetim sadece siyasal hayat içinde tek bir partinin olduğu durumlarda oluşmayabilir. Aksine çok partili bir siyasal hayat içinde de bu söz konusu olabilir. Görünürde birden çok parti vardır; fakat belirleyici olan siyasal merkez, tek bir partinin kontrolü altındadır (İnsel, 1998: 36). Böyle bir durum siyasal merkez ile partinin, merkezî değerler sistemi üzerinde sağlamış oldukları uzlaşmanın en üst seviyede olduğu durumlarda daha işlevsel bir hâl alır. Nitekim çok partili hayata geçildiği zaman dahi Türk siyasi hayatı bu durumun en güzel örneklerini vermiştir.

1930 yılı merkez-çevre ilişkileri açısından oldukça önemli bir tecrübenin yaşanmasına şahitlik etmiştir. Bu döneme kadar geçen sürede reformlar tamamlanmış olmasına rağmen uygulamaya dönük tutarlı bir öğreti geliştirememişti (Kongar, 2003: 140). Bu nedenle toplumun huzursuzluk derecesinin belirlenmesi iktidar açısından önem taşımaktaydı. Böyle bir ihtiyacın doğduğu dönemde Türkiye Cumhuriyeti, tarihinin ikinci çok partili denemesini tecrübe etmiştir. Ancak bu denemenin farkı, tamamen iktidarın güdümünde kurulan bir parti ile gerçekleşiyor olmasıydı. Bu parti, Serbest Fırka (SF) idi. Partinin kurulmasının danışıklı bir dövüş olduğunu CHF İzmir mutemedi Salih Bey gazetecileri itiraf etmişti (Tunçay, 1999: 269).

Çavdar'a göre (1983: 2054), bunalım dönemlerinde iktidar şu iki yoldan birisini tercih eder; ya söz, yazı vb. özgürlüklere ilişkin baskılar kaldırılır ve kısmî bir özgürlük ortamının oluşması sağlanır ya da ideolojik birtakım kanalları oluşturularak toplum bunlara kanalize edilir ve bunalımın kaynakları unutturulmaya çalışılır. Bunu sağlamak amacıyla 12 Eylül 1930'da Serbest Fırka kuruldu. Serbest Fırka her ne kadar iktidara muhalefet amacıyla ortaya çıkmış bir oluşumsa da, aslında iktidarın güdümü altında kurulmuştu. Özellikle kuruluşunda Atatürk'ün önemli etkisi vardı. Hatta partinin kurucuları belirlenirken, bu kişilerin, Atatürk'e yakın, İsmet Paşa Hükümeti'ne ise muhalif olmaları gerekmektedir (Avşar: 1998: 57). Nitekim partinin önde gelen isimleri, Atatürk'e oldukça yakın kimselerdi. Bunun yanında CHF'den ayrılmamakla birlikte her iki partinin de yüksek denetimi ve yönetimi Atatürk'ün elinde bulunacaktı ve seçimlerden önce adayları kendisi belirleyecekti. Bu şekilde kontrollü bir muhalefet yaratılarak, meclis içinde birbirini denetleyen iki partinin yer alması sağlanmıştır (Sencer, 1974: 143).

Partinin programı liberalizme önemli atıflarda bulunmaktaydı. Karpat'a göre (1996: 73) bu partinin ortaya çıkış nedeni, CHF'ye karşı koymak, ekonomik alandaki başarısızlığı eleştirmektir. Tunçay'a göre ise (2006: 57) bu partinin kuruluşundaki temel neden, açık ve gizli liberalizm yanlılarını bir araya getirerek, bunları denetim altında tutmaktır. SF, kısa sürede geniş kitlelere ulaştı ve ortaya çıkış nedenleri de göz önüne alındığında çevrenin değerlerini temsil eden bir kimlik kazandı. Çevresel değerleri benimsemiş toplum kesimlerinin SF'nin politikalarını benimsemesini kolaylaştıran önemli bir unsur da merkezi değerlerin önemli temsilcisi olan tek parti yönetiminin icraatları olmuştur. Fakat merkez, çevresel bir nitelik kazanan bu hareketten oldukça rahatsızlık duymaktaydı. İktidarın beklediği fırsat yapılan belediye seçimleri ile geldi ve SF'nin genel başkanı Fethi Bey'in seçimlerde yolsuzluk yaptığı iddiası ile SF kapatıldı. Böylece, merkez, kendi kurduğu, fakat zaman içinde çevresel değerlerin önemli bir temsilcisi konumuna gelen SF Fethi Bey'in de isteğiyle, 17 Aralık 1930 tarihinde feshedildi.

Bu yıllarda merkez-çevre arasındaki ilişki yalnızca kurumsal boyuttaki birtakım değişim ve gelişimlerden ibaret değildi. Merkezi değerler sisteminde de önemli yenilenmeler gerçekleştiriliyordu. Bu çerçevede atılan adımlardan bir tanesi III. CHF Kurultayı oldu. Bu kurultayda partinin tüzü-

ğü yenilenmekle beraber altı ok (devletçilik, laiklik, milliyetçilik, halkçılık, cumhuriyetçilik, inkılâpçılık) ilk defa partinin vasıfları halini aldı.

Özellikle laiklik ilkesi, merkez-çevre ilişkileri bağlamında ayrı bir öneme sahiptir. Yeni oluşturulan merkezi değerler sisteminin önemli niteliklerinden birisi olan laikliğin parti tüzüğünde yer alması, yine merkezin temel aktörlerinden olan CHF'nin bu ilkeyi resmen benimsemesi anlamını taşıyordu. Böylece Osmanlı klasik döneminde fazla sorun teşkil etmeyen, ancak modern dönem ile birlikte sorunsallaşmaya başlayan merkez-çevre ayrışması değerler düzeyinde rijit bir hâl almıştır. Bu rijitliği kolaylaştıran diğer önemli bir gelişme de 2 Mayıs 1935 tarihinde toplanan IV. CHP Kurultayı'nın parti-devlet özdeşliğini kabul etmesi olmuştur.<sup>6</sup> Bu adımla beraber, merkezin yani CHP'nin iktidar gücü önemli oranda artmış, devlet yönetimine olan “değer” aktarımı hızlanmıştır.

Atatürk'ün ölümünün ardından İnönü, boşalan cumhurbaşkanlığı makamına seçildi ve Türk siyasi hayatında “milli şef dönemi” olarak adlandırılan evre başlamış oldu. Bu dönem içinde merkezin en temel ve güçlü aktörü İsmet İnönü olmuştur. İnsel'in (1998: 38–39) de ifade ettiği gibi, Atatürk'ün ölümünün ardından, onun kişiliğinde dondurulmuş olan kişi kültü, Cumhuriyet rejiminde otoritarizmin, kişisel iktidar olmaktan çıkıp tümüyle kurumsal bir nitelik almasını sağlamıştır. Bu durum gerek merkezi değerler sisteminin, gerekse merkezi kurumlar sisteminin temel referans noktası olmuştur.

### **Çok Partili Hayat ve Çevrenin Merkeze Yürüyüşü**

Bilindiği gibi dünya savaşları, dünya düzeninde önemli değişiklikler meydana getiren ve derin izler bırakan savaşlardır. Örneğin Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan dünya düzeni, galip olan devletlerin istekleri doğrultusunda şekillenen bir sömürge düzeni olmuştur. Benzer bir durum İkinci

---

<sup>6</sup> Bu kurultayın ardından Genel Başkan Vekili İsmet İnönü imzasıyla bir genelge yayınlanmış, böylece parti faaliyetleri ile hükümet faaliyetleri arasında daha yakın bir ilişkinin kurulması ve daha aktif bir beraberlik sağlanabilmesi için, İçişleri Bakanlığı'nın CHP Genel Sekreterliği'ne, valilerin de illerin başkanlıklarına getirildiği, mülkî müfettişler aracılığıyla partinin denetleneceği belirtilmiştir. Parti ile devlet özdeşliğinin sağlanmasındaki son aşama ise 13 Şubat 1937 tarihinde “altok”un anayasaya girmesi olmuştur (Tunçay, 1983b: 2021).



Dünya Savaşı için de geçerlidir. Savaş sonrasında galip gelen devletlerin şekillendirdikleri dünyada, demokratik düzene sahip devlet sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir. Bu dalgadan etkilenen devletlerden birisi de Türkiye oldu. Bunun dışında 1925 yılında Rusya ile imzalanan ve yirmi yıllık geçerlilik süresi dolan Saldırmazlık Antlaşması'nın Rusya tarafından yenilenmeyeceğinin açıklanması ve Türkiye'den bazı taleplerde bulunması, Türkiye'yi zor durumda sokmuştur. Böyle bir dış ortamın ve kendi içinde yaşamakta olduğu bazı meşruiyet sorunlarının da etkisiyle Türkiye, çok partili hayata üçüncü kez adım atmıştır.

Hiç kuşkusuz Türk siyasetinin çok partili hayata geçişinde ve merkez ile çevre arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde Demokrat Parti'nin (DP) ortaya çıkışı bir kırılma noktasıdır. DP, gerek dayandığı toplumsal temeller, gerek izlediği siyasi ve ekonomik program açısından o güne kadar merkez tarafından alışlagelmiş politika ve davranışlardan farklı bir çizgiye sahip olmuştur. DP'nin programının temel özelliği, belli bir toplum ve hayat görüşünün ürünü olmasıdır. Bunu ortaya çıkaran, DP'nin insan ile toplum arasında kurduğu ilişkide yatmaktadır. Buna göre, nasıl insan belirli bir yaşantıya sahipse, insanlardan oluşan toplum da belirli bir yaşantıya sahiptir. Dolayısıyla birey ne kadar güçlendirilirse toplum o ölçüde güçlenecektir (Ağaoğlu, 1947: 59–60).

DP'nin programı liberal teoriye uygun unsurları barındırmaktaydı. Programda devletçiliğe karşı özel mülkiyet savunulmaktaydı. Bu oldukça önemli bir adımdı. Çünkü o güne kadar merkezin temel karakteristiklerinden bir tanesi “devletçilik” olmuştu. Ancak gerek TCF'nin gerekse SF'nin savunduğu değerler liberal unsurlar içermekteydi. Dolayısıyla DP'nin, merkezin değerler sisteminden farklı olarak bunu savunması, onu selefleri gibi çevrenin değerler sisteminin içine dâhil ediyordu. Demokrasi konusundaki yaklaşımı da onu, merkezin dünyasından ayırıyordu. Demokrasi, doğrudan doğruya partinin esas amacı olarak ilan edilmişti (Eroğul, 1998: 33).

DP, yalnızca programı ile değil, geldiği sosyo-ekonomik taban itibarıyla de merkezin sahip olduğu değerler dünyasından farklı bir dünyayı temsil ediyordu. Bir taraftan savaş yıllarında başta vergi politikaları olmak üzere uygulanan politikalar köylüyü bunaltmış ve onu özellikle Kurtuluş Savaşı yıllarının aksine merkezden uzaklaştırarak, DP'ye yaklaştırmıştı (Timur: 2003: 44). DP, yalnızca kırsal kesimin sorunlarına eğilmekle kalmıyor, bu-

nun yanında işçi sınıfının da haklarını koruyacağına dair işaretler veriyordu. Örneğin işçilere grev hakkının tanınacağını belirtmişti (Timur, 2003: 45). Böylece DP, toplumun büyük bir kesiminden destek sağlamıştı.

DP'yi çevresel bir harekete dönüştüren diğer önemli bir özelliği de “din” konusundaki fikirleri olmuştur. DP, özellikle tek parti döneminde geniş halk kitlelerinin dile getiremediği isteklerin savunucusu olmuştur. Hatta bu konuda CHP ile uzlaşmış bir görüntü vermiş ve dinin siyasete alet edilerek toplumsal düzenin bozulmasının önüne geçeceklerini belirtmişlerdir (Timur, 2003: 48–49). Öte yandan DP, bir sınıf partisi değildi. CHP gibi dayanışmacı bir ruha sahipti. Ancak, CHP'den farklı olarak kendisine dayanak olarak devleti değil, milleti esas almaktaydı. Bu nedenle DP, özgürlükler konusunda daha hassastı (Sarıbay, 2001: 54). DP de, tıpkı CHP gibi, merkezi değerler sisteminin önemli unsurlarından olan batıcılığı savunmaktaydı. Ancak onun savunduğu batıcılık devletten millete doğru bir batıcılıktan ziyade, milletten devlete doğru bir Batıcılık idi (Timur, 2003: 37). Tüm bu özellikleri, DP'ye seçkinci olmayan bir görüntü kazandırmaktaydı. O güne kadar merkezin politikalarına muhatap olan asker-sivil zümreyi ve yoksul halk kesimlerini seçkinci olmayan bu tavrı ile kucaklayabiliyordu.

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin izlediği politikalar olan merkezîyetçi, milliyetçi, laikçi, devletçi ve otoriter politikalar izleyen CHP'nin karşısında artık serbestiyeti savunan, yerel yapı ve gelenekleri korumaya çalışan, muhafazakâr, yerinden yönetimi destekleyen, din ve fikir hürriyetinden yana olan bir DP vardı. Bu nitelikleri DP'yi çevrenin partisi yapıyordu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'ndan bu yana çeşitli biçimlerde var olan merkez-çevre ilişkisi yeni bir boyut kazanıyordu.

DP, Türk siyasi hayatının ilk çok partili seçimleri olan 1946 seçimlerine katıldı. Bu seçimler demokrasi teorisi açısından oldukça önemli zaaf lar taşımaktaydı. Bu seçimlere girerken örgütlenmesini henüz tamamlayamadığı halde, 65 milletvekili çıkartmayı başarmıştı. CHP ise 394 milletvekili çıkartmıştı. DP'nin asıl başarısı 1950 seçimlerinde gerçekleşti. Bu seçimler ile birlikte merkezin aktörlerinde önemli bir değişiklik meydana gelmiş ve DP iktidar olmuştur. Böylece ilk defa çevrenin değerlerini temsil eden bir parti, iktidarı ele geçirmiştir. CHP, geçici bir süreyle kadrosal olarak merkezden tasfiye olmuş, bunun yerini (âdem-i merkezîyetçi, özgürlükçü, libe-

ral bir anlayışı benimsemiş) DP'nin kadroları almış ve merkezin değerleri çevrenin değerleriyle dönüşüme uğramıştır (Göka, 2004: 13).

DP, iktidarda bulunduğu on yıl boyunca, temsil ettiği değerler dünyasına ilişkin olarak önemli icraatlarda bulundu. İktidara geldikten sonraki ilk icraatı “ezan” konusunda oldu. Tek parti döneminde çıkarılan bir yasa ile ezanın Arapça okunması yasaklanmıştı. 6 Haziran 1950’de çıkarılan bir kanun ile Arapça ezan okunması yönündeki yasağı kaldırdı. Ancak Türkçe ezan okunması yasaklanmamıştı. Ezanın Türkçe mi yoksa Arapça mı okunacağı konusundaki karar din adamlarına bırakıldı. DP'nin gerçekleştirdiği ikinci icraat ise din eğitime ilişkindi. Bilindiği üzere din eğitimi verilmekteydi. Ancak DP, bu eğitimin ilkokul dördüncü sınıftan itibaren verilmesini sağladı (Başgil, 1966: 75).

DP, tarım kesimine dönük olarak da önemli icraatlar gerçekleştirdi. İlk iş olarak köylerde kullanılan suların yeterli ölçüde temiz olmaması nedeniyle, yeni su kaynakları köylere getirildi. Bataklıklar kurutuldu ve sağlık ekipleri köylere gönderildi. Ülkenin sanayileşmesi konusunda da DP önemli atılımlar gerçekleştirdi. Gerek devletin gerekse özel sermayenin işlettiği fabrikalar kuruldu. Devlet parasının ve özel sermayenin katılmasıyla özel girişimi desteklemek amacıyla “Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası” kuruldu (Eroğul, 1998: 103). Ayrıca 1951 ve 1954 yıllarında yabancı sermayenin teşvik edilmesi amacıyla kanunlar çıkartıldı. Yine 1954 yılında petrol arama tekelinin devletin elinden çıkartılması amacıyla “petrol kanunu” çıkartıldı.

O döneme kadar CHP'nin yansıttığı ve merkeze hâkim olan seçkin zihniyette de önemli değişimler meydana geliyordu. Özellikle bürokrasi ile halk arasındaki mesafe kısalmaya başlamıştı. “Halka rağmen, halk için” düsturu terk edilmeye başlanmıştı. Bu dönemin diğer bir özelliği ise iktidar ile muhalefet ilişkilerinin oldukça gerilimli olmasıydı. Bu gerilimi arttıran önemli olaylardan bir tanesi halkevlerinin kapatılması olmuştur. Halkevleri, merkezin yeni oluşturmaya çalıştığı değerler sisteminin önemli araçlarından biriydi. Halkevlerinin yönetimi CHP'nin elindeydi. DP, halkevlerinin hazineden ve devletten aldıkları yardımların dolaylı yoldan CHP'ye gittiğine inanmaktaydı. Bu gerekçe gösterilerek çıkarılan bir kanun ile önce halkevleri kapatıldı daha sonra ise CHP'nin mallarına el konuldu. Bu merkez ile çevre arasındaki ilişkide tansiyonun yükselmesine neden oldu.

DP'nin yükselme dönemi olarak ifade edilebilecek olan 1950–1954 yılları arasında, amaçlanan hedefler doğrultusunda bazı politikalar oluşturulduysa da, yolunda gitmeyen şeyler de oluyordu. Örneğin, fiyat artışları hızlı olmuş, tarımda gerçekleşen hızlı hamle karşısında milli gelir çok hızlı arttığından birtakım ekonomik sıkıntılar da yaşanmıştı (Eroğul, 1998: 169). Ayrıca beklenen yabancı sermaye ülkeye gelmiyor, istenilen özelleştirmeler gerçekleştirilemiyordu. Bu sıkıntılar ikinci ve üçüncü iktidar dönemlerinde DP için oldukça rahatsız edici olacaktı. Yalnızca ekonomik alanda değil, siyasal alanda da DP'de önemli sıkıntılar yaşanıyordu. Muhalefetteyken verdiği sözlerin aksine, aynı tek parti dönemi CHP'nin otoriter tutumuna benzer uygulamalara girişmiş, muhalefetteki CHP ile ilişkilerini germişti.

DP, 1950–1954 yılları arasındaki birinci iktidar döneminde, çevrenin bir temsilcisi olarak merkeze taşınmış ve merkezle bütünleşmeye başlamış, merkezin kendisine vermiş olduğu gücü kullanmaktan çekinmemiş ve merkezi dönüştürme çabası içinde olmuştur. Sosyo-kültürel sistem ile siyaset kurumu arasındaki ilişki önceki yılların aksine büyük oranda sağlanmıştır.

1954 yılında yapılan seçimleri de DP kazandı. Böylece DP'nin 1954–1957 yılları arasını kapsayan ikinci iktidar dönemi başlamış oldu. Bu döneme ekonomik sıkıntılar damgasını vurdu. 1953 yılından itibaren başlayan olumsuz hava şartları tarım üretimini etkilemişti. Dış ticaret dengesi önemli oranda açık vermekteydi. Bunu kapatmak için ABD'den istenen kredi (Karpat, 1996: 331), temin edilemedi. Başta şeker olmak üzere pek çok gıda maddesi karaborsaya düştü. Bu ekonomik sıkıntılar başta dar gelirli memurlar olmak üzere toplumun önemli bir bölümünde rahatsızlık yarattı. Enflasyondaki artışa paralel olarak başlayan hayat pahalılığı bu kesimi oldukça fazla etkilemişti. Memurlar toplumdaki itibarlarının azaldığını düşünüyorlardı. Bu durum özellikle askeri bürokrasi içinde daha da yaygındı (Eroğul, 1998: 204).

Bu ekonomik sıkıntıların ortaya çıkardığı rahatsızlıklara bağlı olarak iktidar da politikalarını sertleştirdi. Çıkarılan bir yasa ile Yargıtay, Danıştay, Sayıştay üyelerinin ve üniversite profesörlerinin emeklilik yaşları indirilmiş, 25 hizmet yılını dolduranlar emekliye sevk edilmişti. Ayrıca profesörler bakanlık emrine alındı. Bunların yanında gazetecilere ve parti içi muhalefete karşı girişilen sert politikalar tepki çekmeye başlamıştı. Basına karşı sansür girişimleri söz konusuydu. Tüm bu gelişmeler toplumun aydın ke-

simlerinin DP'den uzaklaşmasına neden oldu.

Kısaca 1954–1957 arasındaki ikinci dönem DP açısından sıkıntılı geçti. Artan muhalefetin farkında olan DP, 1958 yılında yapılması gereken seçimleri 1957 yılına aldı ve 27 Mayıs 1960 Darbesi'ne kadar geçecek olan üçüncü iktidar dönemi başlamış oldu. Fakat bu dönem DP için sonun başlangıcı oldu. Çevresel değerleri temsil iddiasıyla iktidara gelen ve iktidarının ilk yıllarında bunu kısmen gerçekleştirebilen ancak sonraki yıllarda bu misyonundan uzaklaşan DP'ye karşı toplumda önemli bir tepki oluştu.

CHP bu dönemde merkezin aktörleriyle yakınlaşmıştı. Başta üniversiteler olmak üzere asker-sivil bürokrasi, aydınlar ve basın DP iktidarına karşı cephe almışlardı. Nitekim bu kutuplaşma 27 Mayıs 1960'a giden süreç içindeki gerginliklerin ve çatışmaların kaynağını oluşturdu. Bu süreci tamamlayan son nokta “Tahkikat Komisyonları”nın kurulmasına ilişkin kanun olmuştu. DP, bu komisyonlar vasıtasıyla muhalefeti denetlemek çabası içindeydi. Ancak oldukça büyük tepkilere neden olan bu kanun, 27 Mayıs 1960 tarihinde merkez ile çevre arasındaki derin ayrılığa giden yoldaki son adım oldu.

## 27 Mayıs 1960 Darbesi'nin Aktörleri

27 Mayıs 1960 Darbesi, merkez ile çevre arasındaki ayrışmanın keskinleştiği noktada, siyasal kültürümüzün önemli özelliklerinden olan “muhalefete karşı güvensizlik”, “vizyon sahibi olamama”, “sürekli tehdit algılaması” ve halka karşı güvensizliğin (Kalaycıoğlu, 1998: 39) beslediği bir hesaplaşma olmuştur. Cumhuriyet'in kuruluşundan 1950'ye kadar iktidarda bulunan merkez, ilk kez silahsız bir müdahaleyle, 1950 seçimleriyle, on yıl süreyle iktidardan uzaklaşıyor ancak silahlı bir müdahaleyle iktidarını geri alıyordu. Aslında 27 Mayıs 1960 üçlü koalisyonun ürünü olarak ortaya çıkan bir hareketti. Bu koalisyonun ilk üyesi *ordu* idi. Ordu gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nde her zaman siyasetin temel aktörlerinden birisi olmuştur. Ordu, güç kullanmak veya güç kullanma tehdidinde bulunarak<sup>7</sup> siyasal sisteme hâkim olmaya çalışmıştır (Erdoğan, 1998: 330). DP döneminde ordudan yapılan tasfiyeler, ekonomik alanda

<sup>7</sup> Erdoğan (1998: 332-340) bunu sağlayan etkenleri, “ideoloji”, “kurumsal konum” ve “kültürel” olarak sıralamaktadır.

meydana gelen gelişmelere bağlı olarak ordu mensuplarının toplumsal saygınlıklarında ortaya çıkan gerileme ve laiklik uygulamaları gibi nedenler ordunun DP iktidarına karşı olan duruşunu belirlemiştir.

Merkezin, ikinci önemli gücünü *bürokrasi* oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu merkezi bürokratik bir imparatorluktu. Onun mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti de asker-sivil bürokratların kurdukları bir devlettir. Dolayısıyla merkezi değerler sisteminin oluşmasında bürokrasinin rolü yadsınamaz. Özellikle 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi ile birlikte merkezin temel aktörü haline gelen bürokratlar, bu etkinliklerini Cumhuriyet döneminde de sürdürmüştür. Ancak DP'nin iktidara gelmesiyle beraber bürokrasinin gücü kırılmıştı. Ancak kendisini devletin manivelası olarak gören bürokratik zihniyet, DP'ye karşı merkezin koalisyonu içinde yer aldı.

Merkezin diğer önemli bir gücü de *aydınlar* ve *basın* olmuştur. Başlangıçta DP'nin verdiği sözlere bağlı olarak onun yanında yer alan aydınlar ve basın, DP'nin kendileri için gerekli adımları atmadığını görünce merkeze geri dönmüştür. DP, merkezin bu koalisyonuna karşılık halkın iradesine dayanırken, Bu üç aktör yanlarına CHP'yi de almak suretiyle seçimle gelen bir iktidarı, seçim dışı bir yöntem ile yani silah zoru kullanarak iktidardan uzaklaştırmıştır.

## Merkez-Çevre İlişkilerinin Yeni Biçimi

27 Mayıs 1960'da yapılan darbe ile iktidarı ele geçiren ordu, ilk iş olarak yeni bir anayasa yapma yoluna gitti. Bu amaçla kurucu bir meclis oluşturuldu. Bu meclis, asker ve sivil olmak üzere iki kanattan oluşuyordu. Askeri kanat "Milli Birlik Komitesi"<sup>8</sup> adını alırken, sivil kanat ise "Temsilciler Meclisi" adını taşımaktaydı.

Darbeyi yapan kadroların en belirgin düşüncesi, 1924 Anayasası'nın ülke

<sup>8</sup> MBK zaman içinde darbe sonrası izlenecek olan yöntem konusundaki farklılıklar nedeniyle bölündü. Bu bölünmenin nedeni 14'ler olarak adlandırılan ve darbenin ardından yönetimi hemen sivil siyasetçilere vermek istemeyen MBK üyeleridir. Aralarında, Alparslan Türkeş, Orhan Kabibay, Orhan Erkanlı, Şefik Soyyüce, İrfan Solmazer, Muzaffer Özdağ, Rifat Baykal, Fazıl Akkoyunlu, Ahmet Er, Dündar Taşer, Numan Esin, Mustafa Kaplan, Muzaffer Kuran ve Münir Köseoğlu'nun (Erkanlı, 1972: 158) bulunduğu bu üyeler, yurtdışı görevlere gönderilerek MBK'dan tasfiye edilmişlerdir. Böylece darbe sonrası merkez içinde ilk bölünme yaşanmıştır.

yönetimi için çeşitli sakıncaları bünyesinde barındırdığıydı. 1924 Anayasası egemenliğin ulusa ait olduğunu ve ancak TBMM tarafından kullanılacağını ifade etmekteydi. Ayrıca anayasa temel hak ve özgürlükleri tanımış ve bunları düzenleme yetkisini hükümete bırakmıştır. Ancak bu düzenleme yetkisinin sınırı belirtilmiyordu (Doğru, 1998: 36). Nitekim gerek tek parti döneminde gerekse, DP'nin iktidarda olduğu dönemde hak ve özgürlükler, kanunlar çıkarılarak kolayca sınırlanmıştı. Zaten kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyebilecek herhangi bir organ da söz konusu değildi (Teziç, 1998: 33).

Tüm bu gerekçelerden hareketle 1924 Anayasası'na tepki niteliğiyle 1961 Anayasası oluşturuldu. Bu anayasayı oluşturan kurucu meclisin yapısı da merkez-çevre ayrışmasına ilişkin olarak önemli ipuçları vermektedir. Bir kurucu meclisin demokratik niteliğe sahip olabilmesi için, birçok partinin örgütlenerek katıldığı, halk tarafından genel, gizli, eşit, tek dereceli, açık sayım esaslarına göre ve yargı denetimi ve gözetimi altında yapılacak olan bir seçimle oluşturulması gerekir. Bu seçimlere halkın isteklerini ve beklentilerini temsil edebilecek tüm partilerin katılması, demokrasinin kurallarını belirleyecek olan belgenin demokratik temellerinin atılması açısından önem taşımaktadır (Gençkaya, 1998: 20). Oysa 1961 Anayasası'nı yapan kurucu meclis bu niteliği taşımaktan oldukça uzaktır. Bu anayasayı hazırlayan mecliste, toplumun önemli bir bölümünü temsil eden DP'den herhangi bir üye yer almazken, meclisin büyük bölümünü CHP taraftarları oluşturmuştur. Ayrıca kabul edilen anayasa metni de CHP'nin darbe öncesi kabul ettiği *İlk Hedefler Beyannamesi* ile büyük oranda örtüşmüştür.<sup>9</sup> Dolayısıyla kurucu meclis halkın iradesini yansıtmaktan oldukça uzaktı.

1961 Anayasası 9 Temmuz 1961 tarihinde halkoyuna sunulmuş ve katılanların yüzde 61.5'inin oyu ile kabul edilmiştir. Bu anayasa ile merkez ve çevre arasındaki ilişki o güne kadar olandan çok daha farklı bir boyuta geçmiştir. 1950–1960 döneminde çevrenin değerlerinin temsil edilmesi ve bu bağlamda ortaya çıkan gelişmeler, merkezin gerek değerler, gerekse kurumsal anlamda yeniden düzenlenmesini sağlamıştır. Bu çerçevede ilk kez 1961 Anayasası ile siyasal ve hukuksal düzenimize giren kurumlar ve değerler, merkez ile çevre arasındaki ilişkilerin günümüze gelen süreçteki boyutunu

<sup>9</sup> Bu beyanname CHP'nin 1959 yılında yaptığı XI. Kurultayı'nda kabul edilmiştir.

belirlemiştir. Özellikle “egemenlik anlayışında meydana gelen değişmeler”, “çift meclis sisteminin getirilmesi”, “Anayasa Mahkemesi’nin kurulması”, “Milli Güvenlik Kurulu’nun oluşturulması”, “Devlet Planlama Teşkilatı’nın meydana getirilmesi” bu sürecin temel belirleyicileri olmuştur.

### **1961 Anayasası ve Değişen Egemenlik Anlayışı**

1961 Anayasası’nın egemenlik anlayışı 1924 Anayasası’ndan oldukça farklıdır. 1924 Anayasası’na göre “Türk Milleti’ni ancak TBMM temsil eder ve millet adına egemenlik yetkisini yalnız o kullanır” (madde 24). Buradan da anlaşılacağı üzere egemenlik TBMM dışında hiçbir organ tarafından kullanılamazdı. Ancak 1961 Anayasası bu anlayıştan farklı olarak “Millet egemenliğini, anayasasının koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır”, demek suretiyle egemenliğin yalnızca TBMM tarafından kullanılmasının önüne geçmiştir. Bu durum anayasa hukuku açısından yasama hakkının gasp edilemeyeceği ilkesinden bir sapmayı ifade etmektedir. Bu ilkenin ihlâli seçilmiş iktidara karşı olan güvensizliği ifade etmektedir (Parla, 1983: 38; Soy-sal, 1969: 62). Bundan sonra egemenliğin meclis tarafından tek başına kullanılması mümkün olmayacak, anayasaya yeni sokulan birtakım organlar bu egemenlik kullanımını paylaşacaktı.

### **Çift Meclis Sistemi**

1961 Anayasası’nın yasama organına ilişkin olarak ortaya koyduğu en önemli düzenleme çift meclis sisteminin getirilmesi olmuştur. Yasama organı “Millet Meclisi” ve “Senato” olmak üzere iki meclisten oluşmuştur. Millet Meclisi, tek dereceli seçimle ve genel oyla seçilen 450 üyeden oluşurken, Senato çoğunluk sistemine göre seçilen (150 üye) ve cumhurbaşkanı tarafından atanan (15 üye) üyeler dışında, eski cumhurbaşkanları ve Milli Birlik Komitesi üyelerinden oluşmaktaydı. Esasen bu sistemin getirilmesinde, DP iktidarının gerçekleştirmiş olduğu anti-demokratik uygulamaların önüne geçerek daha demokratik bir sistem yaratma arzusu varmış gibi görünse de temel amaç, çevrenin tekrar iktidara gelmesi durumunda daha denetimli hareket etmesinin sağlanmasıydı. Fakat bu sistem bazı sorunları bünyesinde barındırmaktaydı. Her şeyden önce Senato’nun seçilme biçimi ve üye kompozisyonu demokratik olmaktan uzaktı. İçinde atanmış üyeler



bulunmaktaydı. Ayrıca Senato, Millet Meclisi'ne göre yasama yetkisi açısından daha üstün bir pozisyondaydı. Çift Meclis Sistemi'nin anayasaya sokulmasındaki temel amaç, parlamentoya olan güvensizlikti. Bu sistem ile yasama organının kendi içinde bir güç dengesi kurularak "akiller meclisi" konumundaki Senato anayasaya girmiş oluyordu (İnsel, 1998: 42). Böylece bundan sonra çevreden, merkeze doğru olabilecek olan yeni taşınmalarda merkez yeni bir araç kazanmış oluyordu.

### **Anayasa Mahkemesi ve Güçlendirilen Merkez**

Hukuk düzenimize ilk kez 1961 Anayasası ile giren kurumlardan biri de Anayasa Mahkemesi'dir. Anayasanın 147. maddesine göre, söz konusu Mahkemenin görevleri şunlardır: (a) Kanunların ve TBMM içtüzüğünün anayasaya uygunluğunu denetlemek, (b) Cumhurbaşkanı, bakanlar kurulu üyelerini, Yargıtay, Askerî Yargıtay, Danıştay, Yüksek Seçim Kurulu ve Sayıştay Başkanı ve üyelerini, Cumhuriyet Başsavcısını ve kendi üyelerini görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Yüce Divan sıfatıyla yargılamak ve Anayasanın kendisine vermiş olduğu diğer görevleri yerine getirmek.

Gerek başkanlık sisteminde gerekse parlamenter sistemde kuvvetler ayrılığının gerçekleştirilmesinde oldukça önemli bir araç olarak kullanılan anayasa mahkemelerinin, demokrasi ile olan ilişkisi oldukça sıkıntılıdır. Özellikle uzun dönemli tek parti iktidarlarının kuvvetler ayrılığına verebilecekleri zararları ortadan kaldırmak (Turhan, 1997: 33) amacıyla kullanılan bu mahkeme, yasama erkinin yargı erki tarafından denetlenmesi ve dengelenmesi esasına dayanmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki demokrasilerde son karar her zaman parlamentoya ait olmalıdır. İster mahkeme olsun, isterse atama yoluyla gelmiş herhangi bir organ olsun, parlamento tarafından yapılmış olan düzenlemeleri geçersiz kılması demokrasi teorisi açısından sorunlar doğurmaktadır. Bu şekilde seçilmiş iktidarların almış oldukları kararlar, atanmış organların ipoteği altına sokulabilmektedir. Bu açıdan böyle bir organ birtakım sakıncaları bünyesinde barındırmaktadır.

### **Milli Güvenlik Kurulu (MGK) ve Güçlendirilen Merkez**

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezin önemli aktörlerinin başında askeri bürokrasi gelmiştir. Bu durum Cumhuriyet döneminde de değişmemiştir.

Başta Atatürk olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadroların büyük bölümü asker kökenli kimselerdir. Dolayısıyla ordu, Cumhuriyet Dönemi'nde de merkezin önemli aktörlerinden birisi olmuştur.

Gerek Atatürk (1923–1938), gerekse İnönü Dönemi'nde (1938–1950) asker-sivil ilişkilerinde herhangi bir olumsuzluk yaşanmamıştır. Zaten iktidar sahiplerinin büyük kısmı Milli Mücadele kahramanlarıdır. Dolayısıyla merkez içinde bir uzlaşma söz konusudur. Ancak çok partili hayata geçiş ile birlikte, DP'nin askeri bürokrasinin etkinliğini azaltmaya dönük girişimleri ve merkezin diğer aktörlerinin karşı propagandaları ile beraber asker-siyaset ilişkileri sornsallaşmıştır. Bu çerçevede meydana gelen gelişmeler 27 Mayıs'a giden süreçte ordu ile merkezin diğer aktörleri arasındaki ilişkiyi güçlendirmiştir. Bu kurulun kurulmasının ardındaki mantık, oy çoğunluğunu sağlayarak iktidara gelen partilerin cumhuriyete zarar verdiklerinin düşünülmesi ve bundan sonra zarar vermelerinin engellenmesidir (Özdemir, 1989: 108).

1961 Anayasası asker-siyaset ilişkilerinde yeni bir boyut açacak olan Milli Güvenlik Kurulu'nu anayasaya sokarak merkez ile çevre arasındaki ilişkilerin boyutunu belirleyebilecek kapasitede bir kurumu hukuksal ve siyasal düzenimize katmıştır.

### **Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ve Güçlendirilen Merkez**

1961 Anayasası'nın merkezi kuvvetlendirmeye dönük olarak ortaya çıkardığı kurumlardan bir tanesi de Devlet Planlama Teşkilatı olmuştur. Bu teşkilatın kurulmasındaki temel hedef ekonomik ve politik alanlarda partizanca tutumların önüne geçilmek istenmesi olmuştur (Hale, 1996: 125).

DP'nin ekonomi politikası özel teşebbüse önem veren devletçiliğe karşı çıkan ve planlamaya soğuk bakan bir politikadır. DP, kritik sektör olarak tarımı sanayiye tercih etmiştir. Bu tercihinin olumlu sonuçlarını 1950'li yılların ortalarına kadar almıştır. Ancak özellikle bu dönemden itibaren ekonomide işler kötüye gitmeye başlamış, liberal politikalar yerine planlamacı bazı adımlar atma yoluna gitmiştir. Kamu İktisadi Teşekkülleri'nin sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir. Dolayısıyla DPT gibi bir organ oluşturulmak suretiyle ekonomi politikalarının siyaset-bağımsız bir temelde belirlenmesi amaçlanmıştır. Fakat böyle bir organın varlığı da demokrasi teorisini açısından büyük tartışmalara gebe dir. Çünkü demokrasi, bir toplumun

iradesini dışardan gelen etkilerden çok kendi içinden kaynaklanan etkilerle kullanmasını öngörür. Dolayısıyla demokrasi yalnızca politik kararların alınmasıyla değil, aynı zamanda ekonomik ve toplumsal yapı ile de iç içedir (Kabasakal, 1983: 1615).

Böyle bir organ seçilmişlerin etkisini azaltarak, atanmış bürokratların alınacak olan kararlar üzerinde etkili olmalarını sağlamaktadır. Bu şekilde, seçimle iş başına gelen siyasetçi, izleyeceği ekonomi politikasında önemli sorunlar yaşayacaktır. Onun yerine bürokratlarca hazırlanacak olan emredici nitelikli politikaları uygulamak zorunda kalacaktır. Bu yeni dönemde sorumluluk siyasetçide kalırken, bürokrat bu sorumluluktan uzaktır. Bütün bunların yanı sıra DPT gibi bir organın ortaya çıkarılması merkezin karakteristiklerinden olan devletçi ve seçkinciliğine de uygundur.

## Sonuç

Edward Shils tarafından ortaya konmuş olan merkez ve çevre kavramları, kaynaklarını, her toplumda var olduğu varsayılan merkez ve onun üstünde etkiye ve belirleyiciliğe sahip olduğu varsayılan çevresel bir alanın varlığından almaktadır. Bunlar coğrafi bir sınırı ifade eden kavramlar olarak değerlendirilmenin ötesinde, değerler ve inançlar dünyasına ilişkindirler.

Merkez-çevre yaklaşımı, Batı odaklı toplumsal gözlemlerin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu noktada Şerif Mardin'in çalışması bir ilki teşkil etmektedir. Mardin bu yaklaşımıyla Edward Shils'ten farklı olarak siyaset kurumu (yöneten-yönetilen) odaklı bir yaklaşım ortaya koyarak, Türkiye'de var olan yöneten-yönetilen sorunlarına farklı bir bakış açısı getirmiştir. Nitekim bu yaklaşım, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemi, gerek modern dönemi, gerekse Cumhuriyet dönemindeki Türk siyasetinin açıklanmasına özgün yorumlar getirmesi açısından önemlidir.

Merkez ile çevreyi birbirinden ayıran en önemli nokta, birbirlerinden farklı değer sistemlerine ve üsluplara sahip olmalıdır. Türk siyaseti açısından merkez, otoriter, merkeziyetçi, batıcı, laikçi, bütüncül, milliyetçi ve inşacı bir değerler sistemi ve siyaset yapma üslubuna sahipken, çevre, merkezin bu özelliklerinin tam aksine, liberal, âdem-i merkeziyetçi, uzlaşmacı, din ve inanç özgürlüklerine daha değer veren ve gelenekçi bir yapıya sahip olmuştur. Bu temel karakteristikler aralarındaki ilişkinin de temel belirleyi-

cileri olmuştur.

Merkez-çevre arasındaki ilişkiler Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde önemli sorunlara kaynaklık etmemiştir. Modernleşme ile başlayan sorunsallaşma, Cumhuriyet'in ilanı ile önemli bir aşamaya erişmiştir. Özellikle tek parti dönemi ile çatışmacı bir hâl alan bu ilişkinin farklı bir aşamaya gelmesi, çok partili hayata geçiş ile gerçekleşmiştir. Bu dönem ile birlikte o güne kadar merkezin, otoriter ve baskıcı politikalarına maruz kalan çevre, merkeze ulaşabilme imkânını elde etmiştir. Hiç kuşkusuz DP'nin kurulması, bu imkânı sağlayan temel faktör olmuştur.

DP, özellikle 1950–54 arasında izlemiş olduğu politikalar ile temsil ettiği toplumsal kesimlerin taleplerini karşılama da başarılı olmuştur. Bu tarihten sonra izlenen birtakım anti-demokratik ve baskıcı politikalar merkezin aktörlerini harekete geçirmiş başta CHP olmak üzere asker-sivil bürokrasi ve aydınlar eski konumlarını ele geçirmek amacıyla ittifak içine girmişler ve 27 Mayıs'a giden süreç hızlanmıştır. 27 Mayıs'ın ardından oluşturulan 1961 Anayasası, 1924 Anayasası'nın kurmuş olduğu anayasal düzene bir tepki niteliği taşımakla beraber en belirgin özelliği yasama organı karşısında atama ile gelen birtakım organların gücünü arttırmış olmasıdır. “Çift Meclis sisteminin getirilmesi”, “Anayasa Mahkemesi'nin kurulması”, “Devlet Planlama Teşkilatı”nın oluşturulması vb. organların anayasaya sokulması bu amacı gerçekleştirmeye dönüktür. Böyle bir durumun neden olduğu temel sorun, seçimle gelen organların, bürokratik organlar karşısında etkisizleşmesi olmuştur.

Bugüne gelen süreç içinde merkez ile çevre arasındaki ilişkilerin sorunsallaşmasında 1961 Anayasası'nın kurduğu anayasal düzenin etkisi yadsınamaz. Türk siyasetinin yaşamakta olduğu sorunlara ışık tutması bakımından bu ilişkinin böyle bir bağlamda ifade edilmesi, yaşanan sorunlara çözüm yolları aramak için bize oldukça önemli veriler sunmaktadır.

**Abstract:** Aim of the present work is, firstly, to get a good understanding of the center-periphery dichotomy, put forward by the American sociologist Edward Shils and utilized by Şerif Mardin in analyzing Turkish politics, and secondly, to look at the military intervention of the 1960 in

the light of this dichotomy. The paper tries to get what Shils means by the concepts of center and periphery and then looks at Şerif Mardin's conceptualization of them in the framework of the Turkish politics. Lastly, the process leading the 1960 intervention, the intervention itself and the product of this intervention, namely the 1961 Constitution, have been examined according to the center-periphery dichotomy.

**Key Words:** Center-Periphery, Ottoman Modernization, Single-Party Era, Multy-Party Era

### Kaynakça

- Ağaoğlu, Ahmet (1947), **İki Parti Arasındaki Farklar**, Ankara: Arbas Matbaası.
- Ateş, Nevin Y. (1994), **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Avşar, A. (1998), **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul: Kitabevi Yayınları,
- Başgil, Ali Fuat (1966), **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri** (Çeviri: M. Ali Sebük ve İ. Hakkı Akın), İstanbul: Çeltüt Matbaası.
- Çaylak, Âdem (1998), **Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen**, Ankara: Vadi.
- Çavdar, Tevfik (2004a), **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839–1950**, Ankara: İmge (Üçüncü Baskı).
- Çınar, Menderes (2006), “Kültürel Yabancılaşma Tezi Üzerine”, **Toplum ve Bilim**, 105: 153–166.
- Demirel, A. (1994), **Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup**, İstanbul: İletişim.
- Doğru, Osman (1998), **27 Mayıs Rejimi**, Ankara: İmge.
- Erdoğan, Mustafa (1998), “Türkiye’de Asker ve Siyaset” [**Liberal Toplum Liberal Siyaset**, Ankara: Siyasal Kitabevi (İkinci Baskı)] içinde: 329–342.
- Erkanlı, Orhan (1972), **Anılar... Sorunlar... Sorumlular**, İstanbul: Baha Matbaası (İkinci Baskı).
- Eroğul, Cem (1998), **Demokrat Parti**, Ankara: İmge (Üçüncü Baskı).
- Gençkaya, Ömer Faruk (1998), “Türk Siyasal Sisteminde Kurucu Meclis” [(ed.) Suna Kili (1998), **27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası**, İstanbul: Boyut] içinde: 15–27.
- Göka, Erol (2004), “Bir Merkez Hikâyesi”, **Türkiye Günlüğü**, 76: 10–24.
- Hale, William (1996), **Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, (Çeviri: Ahmet Fethi), İstanbul: Hil.
- İnsel, Ahmet (1999), “Cumhuriyet Dönemi Otoritarizmi” [(ed.) Zeynep Rona (1999), **Bilânço 1923–1938 I**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları] içinde: 35–47.

- Kabasakal**, Mehmet (1983a), “Demokrasi ve Planlama” [**Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (Cilt 6), İstanbul: İletişim] içinde: 1615–1617.
- Karpat**, Kemal (1996), **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul: Afa.
- Kalaycıoğlu**, Ersin (1998), “27 Mayıs 1960 İhtilali'ne Giden Yol”, [(ed.) Suna Kili (1998), **27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası**, İstanbul: Boyut] içinde: 33–44.
- Kongar**, Emre (2003), **21. Yüzyılda Türkiye**, İstanbul: Remzi (33. Basım).
- Mardin**, Şerif (2004a), “Türkiye’de İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Bazı Notlar” [(der.) M. Türköne ve T. Önder (2004), **Türk Modernleşmesi** (Makaleler 4), İstanbul: İletişim (13. Baskı)] içinde: 143–176.
- Mardin**, Şerif (2004b), “XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, [(der.) M. Türköne ve T. Önder (2004), **Türk Modernleşmesi** (Makaleler 4), İstanbul: İletişim (13. Baskı)] içinde: 81–101.
- Mardin**, Şerif (2004c), “Türk Devrimi’nde İdeoloji ve Din” (Çeviri: G. A. Tosun) [(der.) M. Türköne ve T. Önder (2004), **Türkiye’de Din ve Siyaset** (Makaleler 3), İstanbul: İletişim (10. Baskı)] içinde: 145-167.
- Mardin**, Şerif (2004d), “Türkiye’de Gençlik ve Şiddet” [(der.) M. Türköne ve T. Önder (2004), **Türk Modernleşmesi** (Makaleler 4), İstanbul: İletişim] içinde: 251-291.
- Mardin**, Şerif (2004e), “Modern Türkiye’de Din” [(der.) M. Türköne ve T. Önder (2004), **Türkiye’de Din ve Siyaset** (Makaleler 3), İstanbul: İletişim (10. Baskı)] içinde: 113-145.
- Mardin**, Şerif (2003a), “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri” [(der.) M. Türköne ve T. Önder (2003), **Türkiye’de Toplum ve Siyaset** (Makaleler 1), İstanbul: İletişim (11. Baskı)] içinde: 35–77.
- Mardin**, Şerif (2003b), “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk” [(der.) M. Türköne ve T. Önder (2003), **Türkiye’de Toplum ve Siyaset** (Makaleler 1), İstanbul: İletişim (11. Baskı)] içinde: 203–238.
- Mardin**, Şerif (2003c), **Din ve İdeoloji**, İstanbul: İletişim.
- Mardin**, Şerif (2002), **Yeni Osmanlı Düşüncesi’nin Doğuşu** (Çeviri: M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan) İstanbul: İletişim (3. Baskı).
- Özdemir**, Hikmet (1995), **Türkiye Cumhuriyeti**, İstanbul: İz.
- Parla**, Taha (1983), “1961 Anayasası’nda Yasama-Yürütme İlişkisi” [**Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (Cilt 1), İstanbul: İletişim] içinde: 38–39.
- Sarıbay**, A. Y. (2001), **Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler**, İstanbul: Alfa.
- Sencer**, Muzaffer (1974), **Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, İstanbul: May.
- Soysal**, Mümtaz (1969), **100 Soruda Anayasa’nın Anlamı**, İstanbul: Gerçek.
- Şaylan**, Gencay (1983), “TBMM’nin Kuruluşu” [**Cumhuriyet Dönemi Türkiye**

- Ansiklopedisi** (Cilt 10), İstanbul: İletişim] içinde: 2062–2670.
- Shils**, Edward (2002), “Merkez ve Çevre” (Çeviri: Yusuf Ziya Çelikkaya, **Türkiye Günlüğü**, 70: 86-96.
- Shils**, Edward (1975), **Center and Periphery Essays in Macrosociology**, Chicago and London: University of Chicago Press.
- Teziç**, Erdoğan (1998), **Anayasa Hukuku**, İstanbul: Beta (5. Basım).
- Timur, Taner (2003), **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, Ankara: İmge (3. Baskı).
- Tunçay**, Mete (2006), **Eleştirel Tarih Yazıları**, Ankara: Liberte (2. Baskı).
- Tunçay**, Mete (1999), **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923–1931)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları (3. Baskı).
- Tunçay**, Mete (1983), “Cumhuriyet Halk Partisi (1923–1950)” [**Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (Cilt 8), İstanbul: İletişim] içinde: 2019–2036.
- Turhan**, Mümtaz (1997), **Anayasal Devlet**, Ankara: Gündoğan.
- Zürcher**, E. J. (1998), **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İstanbul: İletişim (Üçüncü Baskı).